

Старік О.В.

Пізньюсередньовічні пам'ятки у польових дослідженнях експедиції Дніпропетровського історичного музею

Останнім часом спостерігається зростання інтересу до матеріальної та духовної спадщини запорозького лицарства, а проблема охорони та збереження пам'яток козацької доби отримує статус першочергової. Поява та розвиток окремої галузі археологічної науки – "Археології доби Запорозької Січі", – актуалізує будь-яку інформацію про стан та історію пізньюсередньовічних пам'яток. Експедиція Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І.Яворницького (ДІМ) традиційно включає козацькі некрополі, культові споруди, поселення тощо до сфери своєї наукової уваги.

Одна із перших археологічних розвідок пам'яток доби Запорозької Січі була проведена у 1982 році на території с. Китайгород Царичанського району. Пізніше, у травні-червні 1988 р., археологічний загін ДІМ (керівник загону – тоді ст. н. с.

ДІМу Л.М.Чурілова) разом з Інститутом Укржилремпроект (філіалом інституту Укрпроектреставрації) перед реставраційними роботами проводив археологічні дослідження на території Китайгородського культового комплексу XVIII ст. (Успенська та Миколаївська церкви, дзвіниця св. Варвари).

При дослідженні Успенської церкви в Китайгороді був знайдений склеп, розташований у південно-західній частині четверика будівлі. Недалеко від входу до склепу знайдені кістки людського скелета: довгі кістки рук та фрагменти черепа; а також залишки тканини китайки, фрагменти дерев'яних плах (напевно, від домовини). Вхід до склепу і безпосередньо саме приміщення були завалені будівельним сміттям. Склеп являв собою розташовану під підлогою церкви споруду, складену з цегли, з округлим кам'яним склепінням, орієнтовану по лінії північ-захід. У ньому був похований китайгородський сотник Полтавського полку, фундатор місцевих церков – Павло Єрофійович Семенов, разом із дружиною та дочкою. У заповненні склепу було багато фрагментів дерев'яних (дубових) плах від домовин, кістки кількох людських скелетів, залишки різноманітних тканин (від одягу та оббивки домовин) – китайки, парчі, оксамиту, набивної тканини. Домовини з прахом П.Є.Семенова та членів його родини були роздерті, розбиті та пограбовані приблизно у другій половині 70-х рр. XX ст., у період реставрації Успенської церкви. Залишки праху Семенових археологи ДІМ та реставратори Укрпроектреставрації власним коштом поховали на сільському кладовищі. За свідомством зав. відділом археології та етнографії ДІМ Л.М.Чурілової, археологи замовили металевий хрест, який залишили у приміщенні сільської ради, отримавши обіцянку встановити його якнайшвидше. Обіцянка влади так і не була виконана.

У 2003 році Дніпропетровським обласним центром з охорони історико-культурної спадщини спільно з ДІМ була ініційована комплексна розвідка пам'яток на території Царичанського району, яка мала на меті у тому числі і пошук та фіксацію об'єктів XVII – XVIII ст. Під час розвідки на території Китайгорода було знайдено козацьке поселення, якому загрожувало повне знищення навколишніми городами та будівництвом стадіону. Починаючи з 2005 року загін експедиції ДІМ кожного польового сезону проводить археологічне дослідження знайденого поселення. Не зважаючи на відносно невеликі розміри вивченої поверхні, отримано досить різноманітна колекція речового матеріалу: окремі фрагменти та розвали гончарного і скляного посуду, кахлів, віконниць тощо.

У червні 2003р. археологічна експедиція ДІМ проводила розвідки на території посаду Новобогородицької фортеці, яка знаходиться поблизу селища Шевченко Самарського району, а також на території Ігреньського півострова та острова Мийка Самарського району Дніпропетровської області, де раніше були зафіксовані запорозький зимівник, могильник та вали Української захисної лінії. Головною причиною дослідження цих пам'яток стало втручання природи та людини в їх існування. У південно-західній та південній частині посаду Новобогородицької фортеці було закладено 3 шурфи (вони виявилися малоінформативними) та проведена топографічна фіксація південно-західної частини валів фортеці. На Ігреньському півострові загін засвідчив майже повне

знищення зимівника піщаним кар'єром. На території козацького могильника, скоріше за все, розташований зараз Будинок ветеранів, а також приватна фірма. Знищенню могильника посприяло також намивання ґрунту при створенні острова Мийка. До цікавих знахідок у шурфах належать ядро та фрагменти горщика ХУІІ-ХУІІІ ст.

Досвід музейних комплексних досліджень дозволив паралельно з розкопками кургану поблизу с. Мар'янське Апостолівського району всебічно вивчити два некрополі з кам'яними хрестами козацького типу на території вказаного населеного пункту. Центральний некрополь експедиція дослідила у 2002 р. Він налічував 172 надмогильні споруди ХVІІ-ХVІІІ ст., які були графічно зафіксовані, нанесені на план та класифіковані. У 2003 р. автором цього повідомлення та лаборантом експедиції ДІМу Д.С.Просветовим було подібним чином досліджено північний некрополь. Сучасний стан обох об'єктів далекий від ідеального – використання меморіалів для господарських потреб та загальне нехтування долею пам'яток може призвести до їх зникнення через кілька років.

З 7 по 12 червня 2004 р. загін археологічної експедиції ДІМу у складі старшого наукового співробітника О.В.Старіка (відкритий лист №238/0761 від 29.06.2004 р.) та художника-реставратора С.П.Передерія проводив розвідку пам'яток козацької доби у кількох селах Новомосковського району Дніпропетровської області. Маршрут пролягав через наступні села, які, в основному, розташовані

вздовж р. Самари: Вільне, Миколаївка, Євелько-Миколаївка, Андріївка, Івано-Михайлівка, Всесвятське, Василівка. Мета розвідки полягала у пошуку та фіксації пам'яток періоду Запорозької Січі з вірогідною можливістю

майбутніх розкопок. Також перевірялися вже відомі об'єкти вище означеного періоду. Першим об'єктом нашої розвідки була так звана "Лиса гора" поблизу с. Вільне. Ця місцевість здавна приваблювала "вільних людей" та злодіїв [1, с. 484.] За свідченнями місцевих жителів, на горі, що височіє над Самарою, існувала козацька розвідувальна оборонна споруда (бекет?). Візуальне обстеження території не виявило підйомного матеріалу. У зв'язку з цим шурфівка об'єкту не була проведена. Подальшими населеними пунктами по маршруту руху були села Євелько-Миколаївка та Новостепанівка. Нашу цікавість викликали кілька секцій

кованої огорожі Новостепанівського цвинтаря, зняті, як виявили свідощтва мешканців села, з території зруйнованої церкви.

До плану проведення розвідки входила перевірка інтенсивності культурного шару та хронологічних меж багатошарового поселення, знайденого співробітником Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурної спадщини О.Г.Яровим. Воно розташоване між селами Василівка і Підлісне. Шурфовка була проведена на місцевості, що входить до території поселення і яку мешканці с. Василівка називають “Жарське” через колись спалений там козацький зимівник. Безпосередньо Жарське знаходиться у 1,5 км на південний схід від східного краю Василівки вздовж правого берега Самари. Місцевий краєзнавець Ю.А.Михайлов та О.Г.Яровий знаходили там монети XVIII ст. та уламки чавунних казанів. Підйомний матеріал відноситься до епохи бронзи та пізнього середньовіччя, але достатньо невиразний.

Обстежуючи територію с. Івано-Михайлівки, ми зацікавились збереженою дерев'яною церквою св. архистратига Михаїла. Її згадує Феодосій Макаревський у

праці “Матеріали для історико-статистичного опису

Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття”. Він вказує на те, що не знайшов даних про заснування “слободы Михайловки на Самаре” та першої церкви у ній. Стосовно збереженої церковної споруди Макаревський

наводить рапорт Павлоградського духовного правління від 21 грудня 1795 р. “Катеринославському митрополиту Гавриїлу: Сего декабря 17-го дня въ сіе духовное Правленіе Новомосковскаго уезда, владенія подполковницы Авдотьи Петровны Родзянкиной управитель, сотникъ Гордей Мерный прошеніємъ представилъ, – по благословенію Вашего Високопреосвященства заложенная вновь въ прошлом 1794 году во владньи означенной подполковницы Родзянкиной, въ селе Михайловке, во имя святаго Архистратига Михаила церковь какъ наружнымъ, такъ и внутреннимъ строеніем и всемъ иконостаснымъ и утварнымъ благолепіемъ совершенно окончена и къ освященію готова...”[1, с. 546-547.]. Освячення церкви було покладено на новомосковського протоієрея Феодора Крупянського.

Церква св. архистратига Михаїла захоплює своєю органічністю та довершеністю форм. На жаль, сучасний стан Івано-Михайлівської церкви викликає занепокоєння. Вона поступово руйнується і потребує реставрації найближчим часом.

Ще одним об'єктом нашого пошуку мало стати так зване “Караванище” – місце, де, за свідченнями місцевих жителів, відпочивали запорозькі козаки та чумаки, переправляючись через Самару. Воно розташоване на відстані 1 км. від східного краю с. Андріївки вздовж Самари у бік с. Всесвятського. Шурфовка

пам'ятки унеможлилювалась зсувом ґрунту правого берега річки, який накрив Караванище приблизно восьмиметровим шаром землі за кілька років до нашої розвідки. Майбутньої перевірки потребує лівий берег Самари напроти об'єкту.

Таким чином, археологічна розвідка по кількох селах Новомосковського району дозволила підтвердити чи, навпаки, спростувати дані про існування на цій території пам'яток запорозького козацтва. На території Василівського поселення вже в наступному сезоні відбулися археологічні розкопки.

У жовтні 2004 р. автор цього повідомлення здійснив археологічну

розвідку в с. Старі Кодаки з метою вивчення сучасного стану некрополю поблизу фортеці. Зазначимо, що він уже був обстежений Д.Я.Телегіним та Л.М.Щербиною у 1990-1994 рр. Кодацький цвинтар виділяється серед інших цвинтарів матеріалом, з якого вироблені меморіали. Через близьке розташування покладів граніту це поки що один з небагатьох цвинтарів на території Південної України, де поховальні споруди козацького типу виготовлені з граніту. Переважна більшість пам'ятників складається з невеликих обтесаних стел, на яких часто барельєфно або у техніці заглибленого рельєфу зображений грецький хрест. Традиційність такого виду меморіалів для запорозьких козаків підтверджується стелою, встановленою на могилі кошового отамана І. Сірка. Вагомим фактором при створенні такого типу пам'ятника, на нашу думку, виступає складність обробки гранітних брил, на відміну від значно легших у обробці вапняку та пісковика. Надмогильні споруди цвинтаря поділяються на три типи: стела (65 зразків), грецький хрест (2 зразки) та

обеліск (9 зразків). Останній тип меморіалів не належить до пам'ятників, характерних для козаків та їх нащадків.

Весь матеріал, отриманий в результаті розвідок та розкопок експедиції, після наукової обробки було передано до фондів історичного музею.

Бібліографічні посилання:

1. Макаревський Феодосій. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття. – Д., 2000.